

DEJAN KOS

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta,
Oddelek za germanistiko
dejan.kos@um.si

Metafizika v *Podobah iz sanj*

Članek se ukvarja z ontološko problematiko v *Podobah iz sanj*. Cankarjevo poslednje delo sistematično briše meje med različnimi tipi resničnosti. Izhodiščno ontološko stanje je budnost, ki se kaže kot »bivanjski dremež«, zaznamovan s slepoto človekovega prilaščanja izvornosti, medtem ko logika sanjskega sveta to omejenost presega. Zbirka črtic je zato prepredena s postopki slabitve kavzalno-ontološke samoumevnosti: najprej s pesniško deontologizacijo preusmerja pozornost k besedilni organizaciji sveta, nato pomensko odprtost osmišlja na metaontološki ravni, slednjič pa v pesniških in metaontoloških transgresijah oslabi celo dihotomijo med obstojem in neobstojem. S pomočjo Cankarjeve metaforike bi lahko to apofatično prebujenje imenovali »nadsanjska resnica velikonočnih sanj«.

Ključne besede: Cankar, Ivan / *Podobe iz sanj* / ontologija / metafizika / apofatičnost

Opus našega najznamenitejšega pripovednika se je sklenil z zbirko poetičnih refleksij o človekovemu vzponu do dna srca in do dna sveta. Podobe iz sanj zato niso samo poslednje Cankarjevo delo, temveč so tudi Cankarjevo delo o poslednjih stvareh. Njegova eshatološka poetika pri tem poseže v sfere, kjer postanejo problematične celo ontološke dihotomije. Razprava obravnava temeljne razsežnosti te metafizike.

Cankarjeva duhovna oporoka je v literarni vedi naletela na šibkejši odziv, kot si ga zasluži. Njene interpretacije so redke, gibajo pa se med radikalno zavrnitvijo in navdušenimi zagovori. Najbližje njenemu protejskemu in apodiktičnemu duhu se zdijo tiste, ki razpravljajo o krščanski mistiki, o Bogu srca in o epistemologiji hrepenenja.¹ Cankarjevi brezkompromisni transgresivnosti bomo skušali slediti tudi v nadaljevanju.

Črtice v *Podobah iz sanj* so samostojne enote. Na tematski ravni jih povezuje le nabor temeljnih bivanjskih vprašanj, h katerim se vedno znova vračajo.

1 Prim. Janko Kos (2018), Jože Snoj (1988), Vid Snoj (2005).

Toda njihova povezanost je globlja od tematske ravni. Sleherno poglavje zaznamuje posebna duhovna drža, ki prehaja skozi vse plasti resničnosti. V sklepnih prizorih se te plasti zgostijo in naposled razkrojijo v najgloblji izraz Cankarjeve metafizike. Zato se bomo najprej posvetili prav njim.

Ontološke aporije

Dramaturgija finala je izjemna. Sanjskim podobam velikonočne zmage cerkvenega občestva nad smrtjo, s katerimi se konča predzadnje poglavje, sledi v črtici z naslovom »Konec« »mrzla groza« (134) lastnega umiranja v samotni budnosti. Pripovedovalec iz perspektive, za katero se na koncu izkaže, da je morda posmrtna, podoživlja svojo predsmrtno agonijo. Prvi vrhunec doseže sklepna pripoved v govoru poosebljene smrti. »Črna dekla božja« (134) umirajočega pred izrekom poslednje sodbe pouči o njegovih zablodah. Najprej njen opomin povzame enega od toposov celotne zbirke – greh nesočutnosti:

Zasmilil se ti je ta in oni zlati klas, ki je padel; napol iz strahu, napol iz nečimrne hinavščine si potočil papirno solzo za tem in za onim, za Milavcem, za Valenčičem, za Bercetom in še za nekaterimi; nase, nase edinega pa si mislil ves čas. Na nič drugega nisi pomislil! (134)

Nato pa nas na mestu, kjer pričakujemo poziv k preseganju te samozaverovane drža, pričaka nekaj popolnoma drugega. Znajdemo se v nedoumljivih ontoloških globinah, ki s prejšnjim opominom na videz nimajo nič skupnega:

Nisi pomislil, da to zlato klasje, ki je bilo pokošeno in povezano v snope, ni umrlo, temveč da bo obrodilo tisočkratno življenje! Pomislil nisi, da nikoli še nobena solza ni bila potočena zastonj, da nikoli nobena kaplja krvi še ni bila prelita zastonj; pomislil nisi, da je smrt mati in da teše nebeški tesar mrtvaško posteljo in zibel obenem. (134–135)

V tem skrivnostnem prerojevanju življenja v smrti se najbrž skriva bistvo Cankarjeve metafizike. V svetu očitno deluje sila, ki se ne ozira na prehajanje. Zato je samozaverovanost le simptom neke globlje zablode. Človek je pogubljen zaradi ujetosti v ontološko trivialnost: v neprotislovno ločenost obstoja in neobstoja, v linearno logiko življenja in smrti. Odrešenje je torej možno samo v preseganju te trivialnosti.

Cankar svoje eshatologije seveda ne utemeljuje z logičnimi argumenti, saj ne gre za teološko ali filozofsko študijo. Vendar pa velja pripomniti, da nas tudi logika sama – kadar je dosledna – privede do enake ontološke dvoumnosti,

kot jo najdemo v njegovi literarni mojstrovini. Naj to ponazorimo s kratkim ekskurzom, ki nam bo koristil v nadaljnji razpravi (prim. Kos, »O izvoru« 162–166).

Vsakdanja intuicija ne dopušča dvoma o tem, da smo mi, ki doživljamo svet, izhodišče doživljanja sveta. Doživljanja smo *deležni*. Toda enako očitno je to, kar tej intuiciji nasprotuje: mi, ki doživljamo svet, smo v celoti izšli iz sveta, ki ga doživljamo. Njegov *delež* smo. Kajti ničesar, iz česar smo izšli, nismo izbrali sami. Niti nas samih, ki izbiramo. Nam, ki smo izhodišče oblik sveta, svet torej daje obliko neizhodišča. Že tukaj in zdaj smo tudi neobstoječi. V dnu našega obstoja je praznina.

Na enako dvoumnost naletimo tudi v dnu sveta. Večinoma ne dvomimo o tem, da ima vse, kar obstaja, svoj vzrok. Toda očitno je tudi, da ničesar ontološkega ne moremo reči o *vzroku vzročnosti*. Nemogoče je, da obstaja, kajti potem bi moral imeti svoj vzrok tudi on sam. In nemogoče je, da ne obstaja, kajti neobstoj se sam ni mogel zanikati. Ničesar drugega ne vemo o njem, razen tega, da se je podaril.

V dnu srca in v dnu sveta sta torej obstoj in neobstoj izenačena. Vendar pa te enačbe v stanju budnosti ne moremo preračunati. Razum o svoji udeleženi v tem, česar je deležen, ne ve ničesar. Prav v *ločenosti od sveta*, ki ga on sam vzpostavlja kot predmet svojih preračunavanj, je namreč vzpostavljen tudi on sam. In samo v slepi pegi njegove neprotislovnosti lahko preživi. Njegovo samozaupanje se večinoma zamaje šele, ko ničū, za katerega misli, da je njegovo nasprotje, zre v oči. Smrt človeka zato vedno znova opominja na vzrok pogubljenja in mu kaže pot odrešenja. Tudi pri Cankarju:

Vsega tega ti ni bilo mār, mislil si náse, bal si se záse, zato ker si gledal poslednjo sodbo in te je bilo te sodbe strah! Strah te je bilo vprašanja: čemu si živel, človek, kómu živiš? (135)

Znova gre za enigmatično izjavo, ki se zdi neskladna z logiko. Človek, ki misli le nase, se zase boji, ker ga je strah poslednje sodbe, toda poslednje sodbe ga je strah prav zato, ker misli le nase. Svarilo tudi tukaj ni uperjeno le v etično, temveč predvsem v ontološko tautologijo – v življenje, ki je samo sebi svoj lastni izvor. Človek lahko prehod v smrt sprejme kot odrešenje le, če se zave, *komu živi*: če se ozre v to, iz česar je prešel v življenje. Brez tega obrata ostaja smrt privid pogubljenja, prilaščanje izvornosti pa izvorni greh.

Zdaj lahko zarišemo okvir Cankarjeve metafizike, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju. Njeno izhodišče je stanje budnosti, slepo za to, iz česar se je prebudilo. Iz tega ontološkega dremeža se lahko prebujamo le v svet, kjer obstoj in neobstoj izgubljata svojo neprotislovnost – v svet sanj. Ta resničnost

je večplastna – ponekod gre za sanje v ožjem pomenu besede, drugod za vdore nezavednega, delirije nevsakdanje groze, utopične vizije in evokacije čezsmrtnosti. Vprašanje pa je, v kaj se prebudimo iz sveta sanj.

Med deontologizacijo in transontološkostjo

Cankar ne pušča dvoma o svojem vstopu v spremenjena stanja: njegova iniciacija je umetnost. Že uvodni stavek zbirke napove refleksijo o moči in nemoči pesništva in nas postavi v središče prastare dileme o razmerju med pesniško in nepesniško resničnostjo. Na tem mestu ne moremo podrobno obravnavati te problematike, lahko pa povzamemo, kar je v literarnoteoretičnih definicijah fikcionalnosti splošno sprejeto: literatura je prostor *deontologizacije*. Logika pesniških postopkov – ki jih v izobilju najdemo tudi v *Podobah iz sanj* – je logika usmerjanja pozornosti k znotrajbesedilnim in medbesedilnim ravnovesjem med snovnimi, slogovnimi, strukturnimi in pomenskimi razsežnostmi. Ker se je o njih mogoče pogajati, postajajo ontološke verzije sveta v umetnosti poljubne (prim. npr. Esposito 275).

Preseganje enoznačne ontologije pa ostaja neosmišljeno, če ne najde stika z izkušnjami »nepresežnega« sveta – bodisi na racionalni, na emocionalni bodisi na normativni ravni. Šele v tej *reontologizaciji* dobiva literatura svojo funkcionalno utemeljitev. Kot vemo, je od nastanka modernih družb prevladujoč okvir funkcionalnega osmišljanja umetnosti ideologija avtonomnega subjekta in avtonomne estetike. Posameznik je postavljen v izhodiščni položaj ne le v razmerju do (svojega) sveta, temveč si v celoti prilašča tudi moč njegovega kreativnega preoblikovanja. Toda pozni Cankar tej slepoti budnosti ne zaupa več. Njegov duhovni razvoj je – spodbujen z dramatičnimi spremembami življenjskih okoliščin – presegel modernistično dogmo estetske samozaverovanosti. Že v uvodu denimo govori o besedah, v katerih svetlobi »utonejo za vselej vse druge luči« (9) in ki, izvirajoče iz nedoumljivih globočin, kar same letijo na »beli papir« (10), na svoja zgodnejša dela pa gleda kot na »igro s pisanimi kamenčki« (8).

Očitno postaja, da je izhod iz krize estetike mogoč samo v takšni reontologizaciji, ki se lastnim brezpotjem ne izogiba, temveč jih ponovno premisli. Ta premislek mora zaobseči tudi skrajne izpeljave lastnih predpostavk. Zato je pomenljivo, da že Ciceron v »ponovnem zbiranju misli« (lat. *relego*) išče izvor pojma *religio* (prim. Neville 6). To se zdi smiselno, pa četudi je etimologija sporna. Ko namreč *ponovno premislimo* ontologijo prvega vzroka, postane očitno, da je to, kar ne more niti obstajati niti neobstajati, od obstoja in neobstoja lahko samo večje. V misli, ki se zave svojih meja, vznikne *metaontološkost*.

Tu gre najprej za tako imenovano katafatično različico duhovnosti oziroma za prepričanje, da presežni pravzrok sestopa v svet in mu tako postaja dostopen. Zanj je torej značilno, da o tem, kar ontološko logiko presega, govori prav v jeziku ontološke logike. Metafizični Izvor dobiva recimo obliko osebe, zaznamovane s kategorijama obstoja in neobstoja, linearni logiki človeškega razuma pa je podvržena tudi eshatološka pripoved. V *Podobah iz sanj* je presežnost pogosto tematizirana prav na ta način – zlasti v sklicevanju na Boga in v prizorih, povezanih s cerkvenimi rituali.

Protislovna razmerja med presežnim in posvetnim privedejo naposled tudi katafatično duhovnost do brezpotij. Zato je treba »ponovno premisliti« tudi njo. Izkaže se, da mora ontološka logika ob poglobljanju v naravo prvega vzroka prej ali slej izgubiti zaupanje vase. Kajti do tega, kar je večje od nje, v sebi ne bo našla poti. Vse kaže, da lahko ontologija presežnost doseže kvečjemu v samozanikanju. V tej *transontološkosti* postane duhovnost apofatična. Spoznala je namreč, da tam, kjer sta obstoj in neobstoj izenačena, ne more več biti niti obstoja niti neobstoja. Le še velika brezumna in brezdanja Izenačenost lahko ostane v dnu srca in v dnu sveta. Protislovnost ni več pot do brezpotja, temveč do odrešenja. Ali drugače: zaupanje v celovito resnico protislovja postane močnejše od zaupanja v neresnico njegove necelovite razrešitve. Mimogrede: čemu naj bi pravzaprav verjeli temu, kar vidimo, ko pa je naš pogled neviden in neverjeten?

Pripraviti se moramo na podobe, ki jih ne morejo prenesti niti katafatične sanje, kaj šele slepota budnosti.² Če je ves obstoj spremenljiv, potem nas samozanikanje obstoja razpre temu, iz česar in v kar se spreminja spreminjanje. Torej je v Izvoru lahko le neskončno mirovanje, ki pa zato, ker je večje od obstoja in od neobstoja, ne more postati neobstoječe. Na dlani je nezaslišan sklep, ki je ključ do razumevanja Cankarjeve metafizike: Nespremenljivost je tudi po tem, ko se je spremenila v spreminjanje, ostala nespremenjena. Negiben je neskončni tok. To prastaro počelo je že Heraklit strnil v stavek o reki: »Ko se spreminja, počiva.« Brez zaupanja v mirovanje večnega prenavljanja se solze ne spremenijo v smisel, smrt ne v mater in mrtvaška postelja ne v zibel.

2 O globinski povezavi med vero in sanjami prepričljivo piše Gorazd Kocijančič: »Povzemimo: krščanska religija omogoča takšno držo, ki integrira sanje in budnost, ne da bi delala nasilje enemu ali drugemu. Življenje v veri kot izkušnji odnos z radikalno Transcendenco ontološko omogoča odprtost za bogastvo imaginalnega in hkrati sproščeno odmaknjenost od vsake podobe. Omogoča odprtost za simbolno, živo okušanje simbolnega – brez vsakega postulata po prevajanju tega v jezik budnosti in njegove rigidne strukture« (244–245).

Nedoumljiva sila mirujočega prerojevanja je v *Podobah iz sanj* tako rekoč vseprisotna – ne le v poimenovanjih (večna svetloba, luč iz višin, čeznarurna ljubezen), temveč kot slutnja tudi v transgresivni metaforiki (plamen plamena, živi grobovi, mati smrt, v nebo vpijoča tišina) in v mojstrskem obvladovanju paradoksa. Njeno najbrž najizrazitejše utelešenje pa najdemo v odlomkih o *spominu na smrt* (»Maj«, »Edina beseda«, »Vrzdénc«). Ker je prav spomin tisti, ki se s priklicem minulega smrti pravzaprav zoperstavlja, spomin na smrt ni le misel na človekovo prihodnje, temveč tudi na njegovo preteklo izničenje. V tem protislovju se ne zruši le struktura časa, temveč tudi dihotomija med obstojem in neobstojem: življenje vznikaja iz svojega lastnega nasprotja (prim. Kos, »Poezija« 328). Očitno pa postane tudi, da umetnost prav v stiku med deontologizacijo in transontološkostjo dosega svoj najvišji smoter. Pesniško razpiranje ontološke enoznačnosti dobi kenotično moč in naše dno izroča brezdanjosti. Lepota odprtosti se odpre v božansko Lepoto. Snov postane prosojna podoba milosti. Zven pomena in pomen zvena sta prvi Klic.

Zdaj se lahko vrnemo h koncu zadnje črtice. Tam smrt človeku zastavi še zadnje vprašanje: »Kóga boš klical na pomoč, da ti bo v trpljenju stal ob strani, da bo tvoj besednik pred pravičnim sodnikom?« (135). Umirajoči najprej odgovori z vzklikom »Mati!«, toda plameni v očeh poslednje spremljevalke ostajajo tiha in temna ječa. Naslednji vzklik »Domovina!« v razsodnici sicer vzdrami sočutje in usmiljenje, toda njen smrtni prijem ne popusti. Naposled pa se v pesnikovih prsih razkolje srce in iz svoje globočine da, »kar je še ime-lo« – svoj poslednji vzklik: »Bog!« V besedah, ki sledijo tej poslednji besedi, smo osvobojeni v Skrivnost. Vse, kar je še mogoče reči, je zgoščeno v eno samo onstransko sporočilo. V blagovest o izničenju izničenja, o prebuditvi ozdravljenega človeka v »Življenje, Mladost, Ljubezen« (136).

Formula odrešenja je tukaj eksplicitna. Človeku ob poslednji sodbi stoji ob strani gospodar njegove poslednje razsodnice. Pri tem sta zadnja beseda protagonista (Bog) in zadnja beseda pripovedovalca (Ljubezen) ena sama in *edina beseda*, saj ena sama in edina oseba umira. Katafatična in apofatična duhovnost sta v pesniški sintezi združeni. In tudi izenačenosti na dnu srca in na dnu sveta sta izenačeni. To je prebujenje iz sanj, ki so prebujenje iz »budnosti«.

Razrešitev aporij

Kaj se je zgodilo? Ker se v Skrivnosti podarjamo mi, ki nam je bila podarjena oblika osebe, se nam tudi ona podarja *osebno*. Naš nič sredi vsega je prenapolnjen s tem, kar je ves nič zanikalo. Zato smo samo v izročitvi svetu, iz katerega smo izšli, izročeni temu, iz česar je izšel svet. Zato smo samo v

dnu druge zenice tudi mi sami naš neskončni izvor. Spomin na smrt postane razodetje živega Spomina. Poslednje globočine našega mirujočega prenavljanja počivajo v neutelešeni Osebi. Šele v tem brezdanjem dnu se – kot pravi Cankar – »kakor od pepela zgrajene« (12) zrušijo stene med ljudmi, ko se spogledajo kot bratje.

Podobe iz sanj nam torej ne govorijo o spremenljivih prividih resnice. Govorijo nam o tem, kar ostaja nespremenjeno. O resnici privida. O Neprividu večne daritve. Ljubezen, ta poslednja beseda poslednje črtice poslednjega Cankarjevega dela, tako postane obličje prvega darovanja. Enooblična pa ostaja Oseba. Zato je Cankarjeva duhovna oporoka nadsanjska resnica velikonočnih sanj. Njena logika odrešenja nam sporoča, da nam odrešenja ne prinese nobena logika. Odreši nas le srce, v Logosu razklano.

LITERATURA

- Cankar, Ivan. *Podobe iz sanj*. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Esposito, Elena: »Fiktion und Virtualität«. V: *Medien, Computer, Realität*. Ur. Sybille Krämer. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1998. 269–296.
- Kocijančič, Gorazd. *O nekaterih drugih: štirje eseji o preobilju*. Ljubljana: Beletrina, 2016.
- Kos, Dejan. »O izvoru poezije«. *Primerjalna književnost* 41.1. 2018. 161–173.
- Kos, Dejan. »Poezija kot življenje v smrti«. V: *Poezija in smrt*. Ur. Neža Zajc. Ljubljana: Založba ZRC, 2019. 323–329.
- Kos, Janko. »Poslednja Cankarjeva postaja: *Podobe iz sanj*«. V: Cankar, Ivan. *Podobe iz sanj*. Ljubljana: Beletrina, 2018. 195–211.
- Krämer, Sybille (ur.). *Medien, Computer, Realität*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1998.
- Neville, Robert Cummings. *Defining Religion: Essays in Philosophy of Religion*. Albany: State University of New York Press, 2018.
- Snoj, Jože. »Cankarjev Bog srca kot ponotranjeni krščanski Bog«. *Nova revija: mesečnik za kulturo* 78/79. 1988. 1696–1699.
- Snoj, Vid. *Nova zaveza in slovenska literatura*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Metaphysics in Ivan Cankar's *Images from Dreams*

Keywords: Cankar, Ivan / *Images from Dreams* / ontology / metaphysics / apophaticism

The article deals with ontological issues in Cankar's *Images from Dreams*. The author's final work systematically erases the boundaries between different types of reality. The

initial ontological state is wakefulness, which is marked by man's blindness to his own rootlessness, while the logic of the dream world overcomes this cognitive reductionism. Cankar's collection of sketches is thus interspersed with procedures of weakening causal and ontological self-understanding: firstly it diverts attention to the textual organization of the world through poetic deontologization, then it exemplifies semantic openness on a meta-ontological level, and finally uses poetic and meta-ontological transgressions to weaken even the dichotomy between existence and non-existence. With the help of Cankar's metaphor, this form of awakening could be called the "apophatic truth of Easter dreams."